

ПОРТРЕТНИЙ ЖИВОПИС ЯК ДЖЕРЕЛО ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Вже минуло 175 років від дня народження видатного українського історика Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902). Велика заслуга вченого полягає передусім у його розумінні необхідності комплексного дослідження історії, використанні різного виду історичних джерел, включаючи досить своєрідний пласт інформації іконографічних джерел, що стало запорукою адекватного відображення дійсності у його наукових працях. Високий професіоналізм вченого, послідовність, скрупульозне вивчення всіх фактів та подій історії, небайдужість до «української старовини» — роблять актуальними і сьогодні праці вченого, до яких науковці звертаються все частіше. В радянській та сучасній українській історіографії було доволі сказано про визначні здобутки О.М. Лазаревського у вітчизняній науці, відзначено його внесок як історика, генеалога, краєзнавця. Крім того, його визнано видатним джерелознавцем, який чудово розумів значення документальних, письмових, речових та зображальних джерел. О.М. Лазаревський, як ніхто інший до нього, розумів значення достовірного портретного живопису в наукових визисках та робив все від нього залежне для розшуку таких зображень навіть у віддалених куточках України та за її межами.

Зацікавлення О.М. Лазаревського вітчизняною історією та, відтак, історичною літературою припадає ще на дитячі роки, коли він, мешкаючи в Петербурзі та Оренбурзі, разом зі старшим братом Василем Матвійовичем потрапив у коло української діаспори. Протягом всього життя Олександр Матвійович зберігав цю любов до історії України і всього, що з нею пов'язано. Будучи гімназистом і студентом університету, О.М. Лазаревський опрацював усю наявну на той час літературу з історії України, ретельно слідкував за появою кожного нового видання. Його сучасники відмічали, що важко було зустріти книжку, з якою б він не був знайомий, історичний документ, який він би не опрацював¹.

Значну увагу О.М. Лазаревський сконцентрував на студіях з проблеми козацько-старшинської генеалогії. Згодом саме вони стали фундаментом для формування вітчизняного родознавства. Це — «Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии», «Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.», «Люди старой Малороссии», «Документальные сведения о Савве Туптало и его роде»². М.С. Грушевський, оцінюючи здобутки вченого, писав про нього так:

«...Він не історик-соціолог, а історик побуту і людей, історик-біограф, для якого історія втілюється не в економічних і соціологічних схемах, а живих людях епохи, з кров'ю і м'ясом їх реальних інтересів»³. Ще за життя О.М. Лазаревський був визнаним видатним істориком, отримав численні нагороди від наукових та освітніх закладів. Так, після публікації першого тому «Описание старой Малоросии» йому було присуджено Уваровську премію⁴, за рецензію на працю Д.П. Міллера «Очерк на сочинение быта старой Малороссии» — золоту медаль від Харківського університету⁵.

У своїх дослідженнях вчений активно використовував портретний живопис. Саме портретний живопис, оригінальні парсуни, якими так цікавився вчений, створювалися і були особливо вшановані у XVII–XVIII ст. на всіх теренах України-Гетьманщини. Зацікавлення власними родоводами у середовищі представників панівних верств суспільства сприяло виникненню цілих родинних галерей, що нині виявилися розпорошеними по сховищах різних музеїв, приватних колекціях або взагалі втрачені. Ці зображення мали виняткову джерельну інформацію: про зовнішній вигляд українців, особливості побуту та мистецькі смаки, рівень соціальної та майнової диференціації суспільства. Для О.М. Лазаревського родові портретні галереї XVII–XIX ст. неодноразово ставали важливим іконографічним джерелом, рівноцінним за інформативністю документальним.

О.М. Лазаревський при комплексному дослідженні історії малоросійських родів ставив собі за мету прослідкувати і соціально-політичні події у країні, в яких брали участь окремі представники роду. При співставленні інформації різного виду джерел — документальних, речових та зображальних, він простежував процес становлення еліти в Україні. Серед зображальних джерел при вивченні родоводів вчений особливо виділяв родинні портрети, що відтворювали зовнішність, неповторний образ людини, її соціальний стан, давали змогу прослідкувати процес розвитку одягу та інших побутових речей. Вони «оживляли» історичну дійсність. Ставлення О.М. Лазаревського до іконографії, зокрема портретного живопису, як до історичного джерела, сприяло значному просуванню у вивченні та використанні зображальних джерел, утвердженню їх не як другорядних, здебільшого — ілюстративних, а як інформативних, що дають змогу «зчитувати» необхідну науковцю інформацію безпосередньо з полотна.

Після переїзду О.М. Лазаревського з с. Підлипного Конотопського повіту у 1880 р. до Києва, де він оселився по вул. Малій Володимирській (нині — Олеся Гончара, 33), туди було перевезено і значну частину колекції вченого, що містила велику кількість письмових документів, представницьку добірку історичних та художніх книг, унікальних портретів та фотографій тощо. Перед вченим відкрилися нові можливості щодо реа-

лізації давно задуманих планів та виконання наукових проєктів, розширення кола однодумців на професійній ниві. Він активно включився в наукове та громадське життя міста. Разом з В.Б. Антоновичем О.М. Лазаревському у 1881–1882 рр. вдається здійснити їхню давню мрію, що виникла ще у 1861 р. під час супроводу домовини з тілом Т.Г. Шевченка до Канева, — відкрити науково-історичний журнал. Навколо журналу «Киевская старина» згрупувалися талановиті й освічені люди, серед яких був і Василь — старший брат О.М. Лазаревського, таємний радник, член Ради Міністерства внутрішніх справ і Ради Головного управління в справі друку, який допоміг отримати дозвіл на видання часопису⁶.

Автори «Киевской старины» ретельно підбирали портрети для ілюстрування цього видання та вивчали їхнє походження. Досвідчений вчений, О.М. Лазаревський вдало поєднував написані особисто біографічні нариси про відомих осіб минулого з їх портретними зображеннями, які вдавалося віднайти, атрибутувати і всебічно розглянути в якості історичного джерела.

У часописі О.М. Лазаревський вів відразу кілька рубрик, серед яких помітне місце посіли «Очерки малороссийских фамилий» та «Люди старой Малороссии». Вчений присвячував наукові праці вивченню родин Милорадовичів, Свічок, Миклашевських, Лизогубів. Працюючи в часописі як редактор, Олександр Матвійович продовжував свої розвідки з генеалогії, писав праці з проблем краєзнавства та, що для нас цінно, досліджував історичний портрет як такий. О.М. Лазаревський став ініціатором оприлюднення в часописі «Киевская старина» ілюстративних матеріалів, що становили зразки достовірних портретних зображень⁷. Вчений активно проводив дослідження іконографічних пам'яток, якими він доповнював свої статті та наукові праці⁸. Особливо йому була не байдужа проблема достовірності джерела, будь то письмовий чи зображальний документ. Прискіпливо вивчаючи наявну іконографію видатних історичних постатей XVII — початку XIX ст., Олександр Матвійович намагався виявити найдостовірніші їх портретні зображення, а також виправити вже зроблені помилки, ліквідувати неточності, що траплялися в існуючій історіографії.

Повністю погоджуємося з твердженням Н.О. Герасименко, що О.М. Лазаревський розробив прийоми та методи спеціальних історичних дисциплін — іконографії, генеалогії та сфрагістики⁹, які використовував при атрибуції документальних та іконографічних джерел. Вивчаючи іконографію козацької старшини та ватажків народних повстань, вчений звернув увагу на зображення Максима Железняка, розміщене в газеті «Киевлянин» (1888. — № 240). Портрет вважали начебто намальованим під час служіння Железняка послушником в Мотронинському монастирі у 1765 р. Досвід та здобуті навички допомогли О.М. Лазаревському провести велику дослідницьку

роботу і встановити, що таке зображення існує і надруковане в «Живописной Украине» Л.М. Жемчужникова як «портрет одного селянина Полтавской губ.», саме якого, за словами О.М. Лазаревського, «обратили на Железняка»¹⁰. Такі розвідки особливо цінні при вивченні іконографії і засвідчують про уважне ставлення вченого до правдивості історичного зображення особи за життя і відтворенні у вигляді ілюстрацій.

Ідею вченого щодо використання портретних зображень в «Киевской старине» підтримали автори часопису — В.П. Горленко, В.Б. Антонович, М.В. Стороженко та інші на чолі з редактором Ф.Г. Лебединцевим. За 25 років видання журналу в ньому було надруковано 126 різних іконографічних матеріалів, серед яких домінували портретні публікації (57)¹¹. Колектив редакції та автори часопису прагнули проілюструвати біографічні нариси та окремі розвідки з генеалогії достовірними портретними зображеннями, вводячи до наукового обігу вперше досі невідомі твори та відомості про них, зокрема щодо місця перебування, зберігання та власників.

Працюючи в часописі, О.М. Лазаревський вперше зробив цікавий еккурс у вітчизняний історичний портретний живопис під кутом зору джерелознавства. У статті «Старинные малороссийские портреты» (1882) вчений здійснив загальний аналіз розвитку вітчизняного портретного живопису XVII–XVIII ст. й, одночасно, підготував на основі тільки йому відомих фактів існування на той час портретів, перелік творів з коротенькими анотаціями до них у вигляді біографічних даних про портретованих осіб та місцеперебування портретів. Він відмічав, що портретний живопис входить в Україну відчутно у вжиток починаючи з першої половини XVII ст. А у наступному столітті цей жанр набуває такої популярності, що стає неодмінним атрибутом побуту заможних родин¹². Цю статтю О.М. Лазаревського можна з певним правом зараховувати до числа одних з перших спроб висвітлити стан портретного живопису в Україні в період його розквіту. Автор статті закликав до збереження уцілілих творів, їх популяризації та наголошував на необхідності накопичення інформації про походження твору та про портретованого. Вчений звертався до науковців, авторів часопису із закликом й далі розкривати значення та величезну роль портретного живопису при вивченні біографій та родоводів. Серед оприлюднених вперше картин були зображення членів родин Безбородків, Галаганів, Гамаліїв, Кочубеїв тощо¹³.

Через кілька місяців потому вчений під цією ж рубрикою описує родинні портрети з садиби О.А. Войцеховича з с. Сулимівка Переяславського повіту¹⁴. Ці портрети були використанні Олександром Матвійовичем при публікації документів з сулимівського архіву, до якого він доклав портрети С.І. Сулими та його дружини П.В. Сулими (ур. Савич), Я.С. Сулими,

І.Ф. Сулими та П.І. Войцеховича¹⁵. В рецензії на цю працю В.Б. Антонович відмітив той факт, що О.М. Лазаревський вдало проілюстрував видання родинними портретами¹⁶. Всього в родинній збірці Войцеховичів перебувало сім портретів: І.Ф. Сулими, С.І. Сулими, П.В. Сулими, П.І. Войцеховича, П.Л. Полуботка (іл. 4), М.П. Сулими (іл. 2) та Я.С. Сулими (іл. 1). Усі портрети є чудовими зразками української лівобережної парсуни і нині є окрасою Національного художнього музею України¹⁷. Портрети родини Сулим складають разом представницьку добірку, що слугує ілюстративним матеріалом для створення родинного древа та дозволяє скласти уявлення про типові риси представників родини, відмітити при цьому індивідуальні особливості кожного з портретованих. Так, портрети подружжя С.І. Сулими та П.В. Сулими (ур. Савич) датуються серединою 1750-х рр. Портретовані зображені у вбранні, властивому козацькій старшині, поруч вміщено родовий герб. Значно різняться від них портрети їх сина — останнього генерального судді Я.С. Сулими та невістки М.П. Сулими (ур. Скорупи), що датуються кінцем XVIII ст. М.П. Сулима — з пишною зачіскою, одягнута за європейською модою в декольтовану сукню з прикрасами (іл. 2), а її чоловік — Я.С. Сулима — у військовому мундирі з орденом св. Анни I ст. (іл. 1). Парадний портрет П.Л. Полуботка (іл. 4) кінця XVIII ст. також потрапив до збірки не випадково — його донька Ганна була дружиною одного з Войцеховичів¹⁸. Портретна збірка Войцеховичів гармонійно доповнила текстову частину родоводу.

Започатковану О.М. Лазаревським практику оприлюднення історичних і побутових портретів в «Киевской старине» підтримали інші дослідники. У цьому ж 1882 р. з'явилася праця О.В. Стороженка, в якій він здійснив дослідження родинних портретів Стороженків — Івана та Григорія¹⁹. В.П. Горленко та Д.І. Сапожников присвятили свої статті родинним портретам та біографічним студіям Полетик та Милорадовичів²⁰.

Саме родинні збірки найбільше тішили О.М. Лазаревського і давали йому натхнення та змогу продовжувати дослідження родоводів. Збираючи та упорядковуючи родинні архіви (Сулимівський, Любецький, Галаганівський та ін.) він обов'язково при нагоді наголошував на відомостях про портрети з цих збірок, надаючи у написаній ним передмові генеалогічні та біографічні дані зображених осіб. О.М. Лазаревський наголошував на важливості пошуку та збереження родинних архівів, багато з яких вже загинули від пожеж та поганих умов зберігання, а їх залишки, у кращому випадку, були розкуплені «любителями», які на той час не могли належним чином оцінити їх значення²¹.

У «Киевской старине» відтепер часто з'являються біографічні за жанром праці, до яких обов'язково додавалися портрети та відомості про

місцеперебування твору. Автори історичного журналу опублікували ряд оригінальних статей під рубрикою «К портрету», де подавалася інформація про портрет особи одночасно з маловідомими біографічними даними та влучною характеристикою щодо характеру та вдачі портретованого (за приклад наведемо матеріали про портрети з Вишневецького замку — К.В. Острозького та С.Я. Острозької)²². Аналогічна за змістом розвідка О.М. Лазаревського про генерального обозного В.К. Борковського. У статті стисло подано відомості про сам рід Борковських, а потім біографічні відомості про портретованого. Там знайшлося місце не тільки для підкреслення позитивних та негативних рис характеру та поведінки вказаної особи, а й для подання інформації про епітафію над могилою («на надгробоку») та про ктиторський портрет з Успенської церкви Єлецького монастиря²³. Вчений відмічав, що цей портрет потрапив до колекції В.В. Тарновського та становить один з кращих зразків подібних творів, що несуть інформацію про індивідуальні риси особи²⁴.

О.М. Лазаревський ретельно вивчав генеалогію та іконографію козацької старшини, здійснював порівняльний аналіз цілого ряду зображень, виконаних малярами в різні часи як за життя, так і по смерті окремої портретованої особи. Особливу увагу науковця привертала постать гетьмана І.С. Мазепи та його неоднозначна іконографія. О.М. Лазаревський зробив вдалу спробу розібратися в достовірності зображень гетьмана в статті «Заметки о портретах Мазепи». В ній він розглядає та аналізує усі відомі йому на той час живописні та гравіровані портрети Івана Мазепи (П.П. Бекетова, Ж.-П. Норблена, І.М. Нікітіна, Л.С. Тарасевича та ін.)²⁵, намагаючись з кількох його зображень віднайти найбільш достовірне, наближене до документальних свідчень про гетьмана, яке б найбільше відповідало реальному відтворенню образу та його біографічній характеристиці. Серед усіх розглянутих полотен Олександр Матвійович найбільш імпонував портрет роботи Ж.-П. Норблена і ці переконання він сподівався остаточно підтвердити, знайшовши портрет гетьмана в одній з приватних збірок у Польщі²⁶.

Саме дослідження іконографії певної особи давало змогу встановити індивідуальні риси портретованого, створити його соціальний, а також просопографічний образ, порівнявши описи, що існували у спогадах очевидців, із закарбованими рисами характеру на полотні, які вдалося вловити митцям.

Репродукування портретів до статей «Киевской старины» часто здійснювалося за рахунок коштів українського мецената В.В. Тарновського²⁷. Це сприяло введенню до наукового обігу нових зображень історичних діячів. Одночасно вчені проводили активну науково-пошукову роботу: вели лис-

тування в пошуках необхідного полотна та здійснювали експедиції в різні населенні пункти. Спільна робота науковців дала змогу врятувати та зібрати потужний пласт цінного іконографічного матеріалу, більшість якого нині перебуває у музейних сховищах України.

Для вченого та його однодумців важливим фактором була саме історична цінність портретів, і тому, як джерело, розглядали і досліджували часто копійні твори, які не представляли високої мистецької цінності. У статтях, поданих під рубрикою «Прежние изыскатели Малороссийской старины», О.М. Лазаревський дослідив праці своїх попередників, присвячені історії України, та окремо зупинився на використаних в них іконографічних творах. Так, зокрема, в праці О.І. Мартоса «История Малоросии» привернули його увагу портрети гетьманів І.С. Мазепи та Б.-З. Хмельницького, які, на його погляд, були найбільш достовірними зображеннями²⁸.

Отже, перебування О.М. Лазаревського у Києві сприятливо позначилося на його науковій роботі. З 1890 р. розпочалася також співпраця вченого з Історичним товариством Нестора-літописця, якому він жертвував книги та рукописи, а ставши на недовгий термін головою, значно активізував діяльність об'єднання, знаходив кошти на його утримування та організацію лекцій з історії рідного краю²⁹. Однак основні сили науковця, безперечно, віддавалися «Киевской старине» та дослідженню родинних архівів.

Важко сказати кому пощастило більше, О.М. Лазаревському, який переїхав до Києва, чи Києву — з Олександром Матвійовичем. Адже він, окрім плідної наукової діяльності, активно включився до культурного життя міста. Розуміння значення речових та зображальних джерел, їх збереження та подальше вивчення спонукало вченого активно брати участь у створенні та відкритті Київського історичного музею (Міського музею старожитностей та мистецтв)³⁰, у витоків якого стояли — київська професура, колекціонери та меценати, які цікавилися усіма складовими та аспектами розвитку української історії та культури³¹. У колі однодумців разом з О.М. Лазаревським були такі визначні постаті, як М.Ф. Біляшівський, В.Б. Антонович, В.Л. Модзолевський, М.І. Костомаров, Б.І. Ханенко, які розуміли значення створення музею в такому великому місті, як Київ, і були причетними до облаштування і насичення музейних колекцій різними за видами та походженням матеріалами, у тому числі іконографічними творами³². М.Ф. Біляшівський у своїй діяльності завжди знаходив підтримку О.М. Лазаревського і на його прохання розшукував експонати для майбутнього музею по букіністичних лавках³³. «Одна з особливостей Києва, як великого та стародавнього міста, полягає у тому, що він досі не має історичного музею, ... маса того матеріалу, який має знаходитися у вітринах київського історичного музею, безповоротно розходиться..., причому чимало його вивозиться

закордон...»³⁴. Такі смуток і біль відчуваються у цих рядках О.М. Лазаревського, який чудово розумів, що артефакти мають зберігатися в музеї для загального ознайомлення, а вчені — використовувати їх унікальну інформацію у своїх працях. Музей відкрили ще за життя О.М. Лазаревського у 1899 р. Туди він передав частину своєї колекції стародруків, оригінали історичних документів та портретів XVII–XIX ст., частина яких надійшла вже після смерті вченого.

Архівна спадщина О.М. Лазаревського досить представницька. Значна її кількість перебуває в Інституті рукопису НБУВ (Ф. 1). Колекції О.М. Лазаревського є важливим джерелом для істориків, геральдистів, біографістів, мистецтвознаців, знавців генеалогії, тобто широкого кола вчених. Олександр Матвійович був відомим в Україні колекціонером родинних архівів, добірок різних актів та іконографічного матеріалу. Дочка вченого К.О. Лазаревська, яка старанно упорядкувала архів батька та вивчала його спадщину, зазначала, що «предметом на своє колекціонування він бере речі, потрібні йому для наукових праць, головні з них — це архівні матеріали, що торкалися історії України, книжки по цьому фаху і старі портрети українських діячів. О.М. Лазаревський обрав старі портрети українські предметом свого колекціонування тому, що мав їх за потрібний додаток до своїх робіт...»³⁵. Отже, він ставив зображальні джерела на один щабель з документальними. Репродукції з цих портретів Олександр Матвійович включав до своїх праць, вважаючи, що ілюстрації надають значну інформацію з історії одягу, побуту та, головне, — сприяють пізнанню характерних рис зовнішності та вдачі портретованого³⁶.

Діти О.М. Лазаревського у спогадах неодноразово будуть наголошувати на любові їх батька до «старовинного українського портрету». Гліб Олександрович ретельно досліджував наукову спадщину батька та залишив цікавий опис їх київського помешкання: «По стінам майже суцільно великі портрети на увесь зріст. Б. Хмельницький з булавою, біля ніг якого малесенькі козацькі полки, такі цікаві за часів мого дитинства. А. Кисель з розчепіреними вусами, як у kota, в червоному кунтуші, у жовтих чоботях (чи не перше, що я прочитав у житті, був напис на цьому портреті). Ярема Вишневецький, зовсім молодий, з невеликими руськими вусами, у панцирі, у червоній опанчі. Новгород-сіверський сотник, теж молодий, чорнявий Лук'ян Покорський-Жоравко у коричневому кунтуші, у зеленій опанчі. Поясні портрети: вродливої Раїни Могилянки-Вишневецької у чепурному фіолетовому береті з страусовим пір'ям, у темному вигаптуваному золотом кунтуші (це ж вона заповідала синові Яремі дотримуватися православної віри, православного люду, і це ж він, син українця і молдованки, зламавши дану матері присягу, з усією лютою пристрасстю ренегата катував укра-

їнців!), князів Острозьких, Сави Туптала. Овальний білий барельєф — профіль голови Шевченка — роботи В. Тарновського»³⁷.

Іконографія була невід'ємною частиною наукових пошуків та праць О.М. Лазаревського. Прагнення відтворити історичну дійсність у зорових джерелах підштовхнуло його до укладання «Живописной Украины», яка становила аж вісім томів, і складалася з гравюр, замальовок, фотографій та статей з вітчизняних та європейських журналів³⁸. Перші шість томів «Живописной Украины» містять широкий спектр зображень архітектурних споруд, портретів, селянських типів, матеріалів для писанкарства, сфрагістики, археології, знавців одягу, геортології, іконології та нумізматики, дослідників українського козацтва³⁹. Сьомий том містить зображення картин та малюнків з польських та російських журналів⁴⁰. Окремий том присвячений видатному поету, товаришу О.М. Лазаревського — Т.Г. Шевченку⁴¹. В один ряд з цією збіркою можна поставити й «Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных» П.П. Бекетова (1884), до якої вчений додав ще з власної колекції 65 портретів представників козацької старшини, дворянства, церковних діячів⁴² — зображення гетьмана П.І. Тетері, гадяцького полковника М.А. Бороховича, лубенського полковника М.(?) Ілляшенка, письменників Г.А. Полетики та Є.П. Гребінки (іл. 5) та інших видатних діячів⁴³. Можна припустити, що його надихнула до такої збирацької діяльності саме «Живописная Украина» Т.Г. Шевченка (1844 р.) та Л.М. Жемчужнікова (1861 р.), а також невидана праця М.А. Маркевича «Живописные виды Малороссии»⁴⁴. На превеликий жаль вказана добірка О.М. Лазаревського надзвичайної наукової джерельної ваги залишається досі не опублікованою.

Т.Г. Шевченко, як відомо, при укладанні «Живописной Украины» у свій час звертався за допомогою до О.М. Лазаревського: «Текст історичний будете ви компанувати, бо треба, бачте, по нашому або так, як є в літописах. А ви як що-небудь починаєте таке, що можна намалювати, то зараз мені і розкажіть, а я й намалюю»⁴⁵. У цих рядках відчувається повага Кобзаря до Олександра Матвійовича, визнається величезний авторитет, яким він користувався у поета.

Одними з головних завдань своєї наукової діяльності О.М. Лазаревський вважав збирання і публікацію історичних джерел⁴⁶. Він об'їздив чимало місць, щоб накопичити достовірну іконографічну базу для своїх досліджень. У результаті таких пошуків були знайдені парсуни Євдокії Жоравко у родині Покорських у Петербурзі; Андрія та Євдокії Безбородьків — у Милорадовичів в Любичі; портрет С.В. Кочубея та Кирила Терлецького — в Козелецькому соборі на Чернігівщині; Осипа Борозни — у Ключевському монастирі на Рівненщині; І.М. Домонтовича — в Крупицькому монастирі в

Батурині; портрет І. Гонти — у містечку Володарка Сквирського повіту. Разом з ученим в експедиціях були задіяні друзі та добрі знайомі, що поділяли його захоплення. Особливо вагому допомогу вченому надавали Г.О. Милорадович, М.Ф. Біляшівський, В.П. Горленко, В.В. Тарновський, Я. Сваричевський⁴⁷. Останній був учителем малювання в прогімназії в Острозі і після виявлення чергового раритету вправно писав з нього копію (портрети І. Гонти, В. Кочубея, В.Борковського; представників родини Вишневецьких — Ієремії та Михайла; Костянтина та Софії Острозьких — з Вишневецького замку в Новомалинах; Януша Острозького — з костелу м. Заслав'є та Олександра Острозького — з костелу м. Острог⁴⁸).

Я. Сваричевський також часто подорожував, розшукуючи на прохання О.М. Лазаревського портрети в різних куточках України. Відомо, що одного разу в кінці серпня 1884 р. він взяв відпустку для поїздки у Вишневець, де у замку перебувала чудова колекція парсун, але там дізнався, що кращі портрети вже були розібрані та розкуплені Чарториськими, Четвертинськими та Корвицькими⁴⁹. За ініціативою Олександра Матвійовича Я. Сваричевським тоді було виконано копії портретів А.Г. Киселя та Р.І. Могилянки (Вишневецької)⁵⁰. В.П. Горленко допоміг О.М.Лазаревському знайти портрети з родинної збірки Полетик в с. Коровинцях на Роменщині⁵¹. Копіює (Васько?), ім'я якого поки що не вдалося достеменно визначити, працюючи в садибі В.В. Тарновського, виготовив на замовлення О.М. Лазаревського копії портретів В.К. Дуніна-Борковського, І.І. Новицького, Л.А. та П.Л. Полуботків, І.Ф. Чарниша, П.І. Тетері, С.(?). Томари, А.С. Полуботок. Більшість цих копій, на жаль, загинула під час пожежі будинку в Підгірцях. Нами простежена доля оригінального портрета Анастасії Степанівни Полуботок з любецької садиби Милорадовичів, так званого портрета «бабусі А.С. Полуботок» (іл. 3), який О.М. Лазаревський включив до опису Любецького архіву разом з портретами Г.П. та А.П. Милорадовичів. Вчений відмітив високу освіченість та шляхетність жінки, що вдало представлено художником на полотні⁵². Портрет певний період знаходився в колекції О.М. Лазаревського (певно до його смерті), а потім був переданий до Музею старожитностей та мистецтв і нині зберігається в Національному музеї історії України⁵³. Про те, що справа йде про той самий портрет, свідчать написи на його зворотному боці, ідентичні тим, які описав О.М. Лазаревський: «1801 г., іюня 30 дня. Зри ся здесь Анастасію Полуботкову, жену добронравную, коя обычаем в мире влечет жизнь православленную; шістдесят девять лет веку истекает, шестерых внуков и двенадцать правнуков питает...»⁵⁴. У своїй родословній книзі Г.О. Милорадович вмістив репродукцію цього портрета з деякими неточностями та змінами⁵⁵. Даний художній твір виконано в найкращих традиціях портретного живопису Лівобережної України кінця XVIII — початок XIX ст.⁵⁶

Серед оригіналів портретів, які вдалося знайти О.М. Лазаревському на території Лівобережної України, слід назвати зображення І.А. Гамалії, А.М. Тризни, П.П. Забіли, парні портрети подружжя І.П. та Г.В. Забіл, які стали окрасою НХМУ⁵⁷.

Можна тепер з повним правом твердити, що пошуки картин велися не спонтанно, а за заздалегідь визначеним планом. Якщо траплялося натрапити на цікаві, не введені до наукового обігу портрети, О.М. Лазаревський усіма силами намагався врятувати їх від забуття. Досліджуючи Стародубський край у 1880-х рр., О.М. Лазаревський розшукав три парадних портрети Шираїв в Спиридоновій Буді на Новоизбківщині — стародубського войта С.Я. Ширая, його дружини та сина⁵⁸.

Безперечним є те, що вченому не завжди вдавалося придбати раритетний твір у власників або замовити відповідну якісну копію, тому альтернативою тут ставала фотографія. Вона хоча і не могла відтворити повною мірою усі тонкощі кольорової гами портретного зображення і просто розфарбовувалася майстром, однак вона виконувала все ж основну функцію зображального джерела. Це засвідчили фотографії з портретів О.М. Маркевича, Сулим, Войцеховичів, Скоруп, Л.Н. Свічки, М.О. Миклашевського, С.Г. Туптала. Усі ці фоторепродукції прикрашали кабінет О.М. Лазаревського, коли він ще мешкав у с. Підлипному⁵⁹.

Досвід колекціонера старовинних портретів дуже згодився О.М. Лазаревському у підготовці його біографічних та генеалогічних студій⁶⁰. Дані генеалогії дозволяли судити про зміни в соціальній стратифікації суспільства, а історичні портрети, що писалися для родинних збірок, стали підтвердженням генеалогічних матеріалів та чудовим джерелом для цієї історичної дисципліни.

Особливо тісні, дружні стосунки пов'язували О.М. Лазаревського з відомим колекціонером та меценатом В.В. Тарновським. Як сказано вище, Василь Васильович підтримував фінансово видання «Киевской старины». В той саме час О.М. Лазаревський допомагав В.В. Тарновському у поповненні творами мистецтва та іншими старовинними речами його родової збірки, брав активну участь у створенні «Каталога українських древностей» і влаштуванні Музею ім. В.В. Тарновського⁶¹.

О.М. Лазаревський нерідко допомагав у підборі іконографічного матеріалу іншим дослідникам старовини. Так, В.О. Бецу для студії «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» (1883) вчений запропонував зображення Б.-З. Хмельницького та П.Д. Дорошенка з власної колекції та всіляко сприяв виданню праці, за що автор висловлював О.М. Лазаревському щире вдячність⁶².

Олександра Матвійовича можна по праву вважати фундатором «лівобережної школи» в українській історіографії другої половини ХІХ — початку

XX ст., до якої належали також О.Я. Єфименко, М.П. Василенко, В.О. Барвінський, В.Л. Модзалевський та ін.⁶³ О.М. Лазаревський мав значний вплив на послідовників, зокрема на В.Л. Модзалевського, котрий також неодноразово звертався до іконографічного матеріалу, цікавився походженням портретів, які «кочували по різних місцях, змінюючи хазяїв». Готуючи «Малороссийский родословник»⁶⁴, В.Л. Модзалевський ретельно дослідив існуючі портрети історичних діячів, які можна було б докласти до біографії. Серед них значну частку складала зображення з колекції О.М. Лазаревського. Вони ж планувалися також В.Л. Модзалевским для публікації у книзі «Старовинний український портрет»⁶⁵, яка, на жаль, не побачила світ.

Вчені кінця XIX — початку XX ст., які почали активно вивчати іконографію та використовувати її при написанні історичних творів, завжди з великою повагою ставилися до подвижницької роботи О.М. Лазаревського. Такі його відомі сучасники, як М.І. Костомаров, М.С. Грушевський, В.Л. Модзалевський, Г.О. Милорадович, А.В. Стороженко та В.Б. Антонович цілеспрямовано збирали та вивчали портрети, залучали їх інформацію до наукового обігу. Досліджуючи архівні матеріали, спогади, літописи тощо, вони зверталися до іконографії постійно, оскільки вона давала чимало рідкісних відомостей, для інших спецдисциплін, розширюючи їх джерельну базу. Так, зображення гербів містили численні донаторські, епітафіальні, камерні та парадні світські портрети XVII–XVIII ст. Герб допомагав у ідентифікації особи портретованого, визначенні його соціальної приналежності, походження тощо. Науковці звертали увагу на попереднє місце зберігання портрета, його оригінальність, портретну схожість різних представників роду, їхні родинні зв'язки. Але на той час вчені все ж мало акцентували увагу на тому, що перед ними — копія чи оригінал, однак їм була не байдужа достовірність портретного зображення.

Праці О.М. Лазаревського є своєрідним довідником для сучасних істориків, літературо- та мовознавців з біографістики та генеалогії козацької старшини. Вчений був «суворим документалістом», який завжди ретельно перевіряв документи, підтверджуючи їх достовірність⁶⁶.

О.М. Лазаревський, як патріот, визначний джерелознавець, генеалог, зробив величезний внесок у розвиток вітчизняної науки, а праці його і на сьогодні відіграють значну роль при дослідженні питань українських родоводів. Він був одним з перших, хто так широко та плідно використовував іконографічний матеріал у своїх дослідженнях з історії України. Олександр Матвійович комплексно використовував для своїх досліджень джерела різного виду. Саме це допомагало йому адекватно підходити до предмету та об'єкту дослідження. Він ретельно вивчав події та факти перед тим, як використовувати їх у науковому обігу, а іконографія XVII–XVIII ст. зба-

гачувала джерельну базу його генеалогічних та соціально-економічних студій.

¹ *Бутич І.Л.* До питання про археографічну діяльність О. Лазаревського // М. Пляв'юк: Україна — життя моє. — К., 2002. — Т. 3. — С. 901.

² *Кривошия В.В.* Генеалогія Українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — С. 41.

³ *Грушевський М.С.* В двадцять п'яти роковини смерті О.М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. — 1927. — № 4. — С. 6.

⁴ *Ринсевич В.П.* Колекція О.М. Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII ст.: дис...канд. іст. наук: 07.00.06. / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2000. — 331 арк.: табл.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 1. — Спр. 68466. — Арк. 1.

⁶ *Кучинський М.В.* Журнал «Киевская старина» та О.М. Лазаревський // О.М. Лазаревський (1834–1902 рр.). Зб. доповідей та матеріалів наук.-практичн. конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвячені 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. — К., 2003. — Вип. 1. — С. 42–43.

⁷ *Палієнко М.Г.* Проблеми іконографії на сторінках журналу «Киевская старина» (1882–1906 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 207–211.

⁸ *Василенко М.П.* Олександр Матвійович Лазаревський // Україна. — № 4. — К., 1927. — С. 61.

⁹ *Герасименко Н.О.* Подвижник історичної науки О.М. Лазаревський (до 170-річчя від дня народження // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 24.

¹⁰ *Лазаревський А.М.* Псевдо-Железняк // Киевская старина (далі — КС). — 1889. — № 1. — С. 221–222.

¹¹ *Палієнко М.Г.* Вказ. пр. — С. 208–209.

¹² *Лазаревський А.М.* Старинные малороссийские портреты // КС. — 1882. — № 5. — С. 337–339.

¹³ Там само. — С. 338.

¹⁴ Там само. — № 10. — С. 173–175.

¹⁵ *Антонович В.Б.* Сулимовский архив — фамильные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей. Киев, 1884. Изд. А.М. Лазаревский // КС. — 1884. — № 10. — С. 332–336.

¹⁶ Там само. — С. 336.

¹⁷ Національний художній музей України (ділі — НХМУ). — Інв. № Ж–174, 175, 720, 754, 787, 796, 1141.

¹⁸ Український портрет XVI–XVIII ст.: каталог-альбом / Авт.-упор. Г.О. Белікова. — К., 2006. — С. 221.

¹⁹ *Стороженко А.В.* Старинные малороссийские портреты // КС. — 1882. — № 9. — С. 577–579.

²⁰ *Палиєнко М.Г.* Вказ. пр. — С. 211.

²¹ Сулимовский фамильный архив / Упор. А.М. Лзаревский // КС. — 1882. — № 11 — С. 292.

²² К портрету кн. Константина Острожского // КС. — 1883. — № 11. — С. 523–528; К портрету кн. Софии Острожской // КС. — 1883. — № 12. — С. 714–716.

²³ *Лазаревский А.М.* Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский // КС. — 1894. — № 3. — С. 530–536.

²⁴ Там само. — С. 536.

²⁵ *Его же.* Заметки о портретах Мазепы // КС. — 1899. — Т. 64. — № 3. — С. 454–462.

²⁶ Там само. — С. 462.

²⁷ *Василенко М.П.* Вказ. пр. — С. 62.

²⁸ *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малороссийской старины. А.И. Мартос // КС. — 1895. — № 2. — С. 179.

²⁹ *Бутич І.Л.* Олександр Лазаревський // О.М.Лазаревський (1834–1902). Матеріали до бібліографії. — К., 1994. — Вип. 37. — С. 14.

³⁰ *Василенко М.П.* Вказ. пр. — С. 63; ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68460. — Арк. 1.

³¹ *Ернст Ф.Л.* Українське малярство. — К., 1929. — С. 5.

³² *Походяща О.Б.* Родинні портрети Лівобережної України з колекції Національного музею історії України // Дворянські садиби як осередки культурно-мистецького та духовного життя ХІХ — початку ХХ століття: Матеріали міжнар. наук. конф. 6–7 вересня 2007 р. — Прилуки, 2008. — С. 102.

³³ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 67884–67901.

³⁴ *Лазаревский А.М.* К истории Киевского музея // КС. — 1893. — № 1. — С. 170.

³⁵ ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 17617. — Арк. 1–2.

³⁶ *Лазаревский А.М.* Старинные малороссийские портреты... — С. 339.

³⁷ *Сарбей В.Г.* Наснага на все життя. Т.Г. Шевченко і О.М. Лазаревський // Вітчизна. — 1989. — № 3. — С. 168.

³⁸ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 70254–70259, 70260; Ф. 208. — Спр. 37.

³⁹ Там само. — Ф. 1. — Спр. 70254–70259.

⁴⁰ Там само — Спр. 70260. — Арк. 80.

⁴¹ Там само. — Ф. 208. — Спр. 37. — Арк. 6

⁴² Там само. — Ф. 1. — Спр. 70260. — Арк. 163

⁴³ Там само. — Арк. 62, 70, 71.

⁴⁴ *Шугуров Н.В.* Неосуществившееся издание малороссийского альбома // КС. — 1893. — № 2. — С. 367–371.

⁴⁵ *Сарбей В.Г.* Вказ. пр. — С. 168.

⁴⁶ Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М. Лазаревський. — К., 1958. — С. 28.

⁴⁷ Лазаревська К.О. О.М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. — № 4. — К., 1907. — С. 84–85

⁴⁸ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68264–68268.

⁴⁹ Там само. — Спр. 68268. — Арк. 2.

⁵⁰ Гарцман Ш.М. Портрет Раїни Могилянки — княгині Вишневецької в збірці НМІУ // До 100-річчя Національного музею історії України: Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. — К., 1999. — С. 53–55.

⁵¹ Частная переписка Г.А. Полетики (1750–1784) / Упор. А.М. Лазаревский // КС. — 1893. — № 3. — С. 493–527; Горленко В.П. Из истории южно-русского общества начала XIX века // КС. — 1893. — № 1. — С. 41–76.

⁵² Лазаревский А.М. Любецкий архив гр. Милорадовича. — К., 1898. — Вып. 1. — С. 2–3.

⁵³ Національний музей історії України. — Кн. 1. — Інв. № М–74.

⁵⁴ Лазаревский А.М. Любецкий архив... — С. 2.

⁵⁵ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб., 1901. — Т. 2. — С. 313.

⁵⁶ Суховарова-Жорнова О.Б. Портрет Анастасії Полуботок із Національного музею історії України // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст.: Наук. зб. за матеріалами наук.-практ. конф. до 135-річчя від дня народження М. Біляшівського та 125 річчя від дня народження Д.М. Щербаківського. — К., 2004. — Вып. XLV. — С. 176–189.

⁵⁷ НХМУ. — Інв. № Ж–176, 177, 455, 181.

⁵⁸ Денисенко А. Істориками, як і поетами народжуються // Пам'ять століть. — 2004. — № 5. — С. 93.

⁵⁹ Лазаревська К.О. Вказ. пр. — С. 96.

⁶⁰ Грушевський М.С. Вказ. пр. — С. 7.

⁶¹ Памяти В.В. Тарновского, А.М. Лазаревского и Н.В. Шугурова // КС. — 1902. — № 6. — С. 282–284.

⁶² Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — К., 1883. — С. V–VI.

⁶³ Коваленко О.Б. О. Лазаревський та «Лівобережна школа» в українській історіографії другої половини XIX — початку ХХ ст. // О.М. Лазаревський. 1834–1902. Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. — К., 2003. — Вып. 1. — С. 33.

⁶⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1; 1910. — Т. 2; 1912. — Т. 3; 1914. — Т. 4.

⁶⁵ ІР НБУВ. — Ф. 12. — Спр. 36. — Арк. 73.

⁶⁶ Марченко М.І., Полухін Л.К. Вказ. пр. — С. 27.

Іл. 1. Невідомий художник.
Портрет Якіма
Семеновича Сулими.
Після 1799 р.
П., о. 66x52. НХМУ.
Інв. № Ж-720.
З родинної збірки Сулим.

Іл. 2. Невідомий художник.
Портрет
Марії Павлівни Сулими.
Після 1790 р.
П., о. 65,5x51. НХМУ.
Інв. № Ж-1141.
З родинної збірки Сулим.

Іл. 3. Худ. А.С. Полуботок.
[Автопортрет?]. Портрет
Анастасії Степанівни Полуботок.
1802 р. П., о. 50x48. НМІУ.
Інв № М-74.
З родинної збірки
Милорадовичів.

Іл. 4. Невідомий художник.
Портрет Павла Леонтієвича Полуботка.
XVIII ст. П., о. 122,5x93,5.
Інв. № НХМУ Ж-796. З кінця XVIII ст.
потрапив до Сулимівської родинної збірки.

Іл. 5. Худ. А.М. Мокрицький.
Гравер П. Борель.
Портрет Євгена Гребінки.
ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 70260. — Арк. 70.